

בתחילת שנת תש"ח (לקראת סוף 1947) פרסם ש"י עגנון בעתון הארץ יצירה קצרה, **פתיחה לקדיש אחר מטתם של הרוגי ארץ ישראל**. "פתיחה" זאת הופיעה שוב בסופו של כרך הספורים והסאטירות **סמוך ונראה**, שיצא לאור בשנת תשי"א/1950 והיא חוזרת ונדפסת מאז בין כל כתבי עגנון. הנה מה שכותב על "פתיחה" זאת הביוגרף של עגנון, פרופ' דן לאור:

דן לאור, חיי עגנון, ביוגרפיה, הוצאת שוקן / ירושלים ותל-אביב. תשנ"ח - 1998. עמודים 394-395:

שפיכות הדמים הגיעה אז {1947} לשיאה: ההתנגשויות שאירעו עם בואן של אוניות המעפילים נסתיימו לעתים קרובות בהרוגים ופצועים, בכמה תקריות נהרגו יהודים מכדורי המשטרה הבריטית, היו התנגשויות בין יהודים וערבים שגבו מחיר דמים, וגם פעולות האצ"ל והלח"י גרמו לפעמים לפגיעה ביהודים. בשנה זאת הוליכו הבריטים לגרדום בזה אחר זה את אנשי האצ"ל והלח"י: דב גרונר, יחיאל דרזנר, אליעזר קשאני, מרדכי אלקחי, אבשלום חביב, מאיר נקר ויעקב וייס הוצאו להורג בתלייה; פיינשטיין וברזאני, שניהם נידונים למוות, פוצצו את עצמם ברימון בכלא המרכזי בירושלים.

בפרוס שנת תש"ח, בעת שנפתחה בניו-יורק העצרת הכללית של האו"ם, מסר עגנון **להארץ** את ה"פתיחה לקדיש": שאלת ארץ-ישראל שנדונה בעצרת טרם הוכרעה, מלחמת השחרור רוויית הקרבנות עוד לא החלה – אבל לדידו של עגנון די היה לו במה שראו

עיניו ושמעו אזניו כדי לחבר תפילה משלו על מותם של אלה שכינה "הרוגי ארץ ישראל". למעשה כתב עגנון מחדש את תפילת הקדיש¹, שהדהדה אז מקצה הארץ עד קצה, תוך שהוא מתרץ את רעיון צדוק הדין שבתפילה זו²: מאחר שהקדוש־ברוך־הוא מלך חפץ חיים³, אוהב שלום ואוהב את ישראל; ומאחר שאנו – בני העם הנבחר על ידו – מעטים כל־כך, הרי שכל אחד ואחד מאתנו הוא לגביו בגדר לגיון שלם; ולכן אם נפקד אחד מישראל, פוחתים אפוא לגיונותיו של המלך, "ובאה תשות כח כביכול במלכותו יתברך". תפילת הקדיש נועדה איפוא לנחם ולחזק את זה שאליו אנו מתפללים, שאם הוא נחלש אנחנו נחלשים; וכך, כדי לחזק אותו ואותנו, אנו אומרים את מילות התפילה האלה על כל אדם שמת, קל וחומר

- 1 עגנון לא כתב מחדש את תפילת הקדיש". הטכסט שהוא מצטט חלקים ממנו הוא הקדיש המסורתי ב"נוסח ספרד" האשכנזי. ה"פתיחה" היא מעין מבוא המסביר את סיבתה של אמירת הקדיש – שהטכסט שלו אינו עוסק במתים ובאבל – דוקא לזכר המתים ("קדיש יתום"). ר' גם הערה 5 להלן.
- 2 בקדיש אין זכר לצידוק הדין: הוא כלו תפלה לתפארת שמו של הקדוש ברוך הוא ולגאולה קרובה לעם ישראל. דוקא משום כך נדרש עגנון (ונדרשו מקורותיו) לשאלה, מה לזה ולזכרם של המתים.
- 3 במקור: "חפץ בחיים", ולא בכדי. "חפץ חיים", כפי שניתן ללמוד מתהלים ל"ד י"ג והקשרו, הוא אדם החפץ בחיים לעצמו. הקב"ה אינו חפץ חיים לעצמו, הוא מעצם טיבו "אל חי וקים", "חי עולמים", וכיוצא באלו. אך, כזכור מתפילת הימים הנוראים, הוא "מלך חפץ בחיים" (כבטויו של עגנון) – בשבילנו: "זכרנו לחיים מלך חפץ בחיים וכתבנו בספר החיים למענך אלהים חיים".

על אחינו ואחיותינו הנאהבים והנעימים, בני ציון היקרים הרוגי ארץ ישראל, שנשפך דמם על כבוד שמו יתברך ועל עמו ועל ארצו ועל נחלתו. דברי התפילה נדפסו בסידור מיוחד בגליון ערב יום הכיפורים תש"ח, ובשוליה חתם המחבר בשמו המלא: שמואל יוסף עגנון ברבי שלום מרדכי הלוי זצ"ל. והנה, בתוך חודשיים מיום פרסומה של יצירה זו החליטה עזרת האו"ם על חלוקת הארץ ועל הקמת מדינה יהודית, ולמחרת היום החלו האירועים הראשונים שהובילו אל מלחמת העצמאות, שבמהלכה נפלו למעלה מששת אלפים לוחמים ואזרחים – כאחוז אחד מבני היישוב. השורות שחיבר עגנון על אחינו ואחיותינו הנאהבים והנעימים, שנשפך דמם למען הארץ והנחלה, נעשו נחוצות עתה יותר מאשר אי פעם.

עד כאן דברי הרקע וההסבר של פרופ' לאור. והנה הטכסט המלא של ה"פתיחה":

כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, כרך ששי, סמוך ונראה, סיפורים עם ספר המעשים. הוצאת שוקן/ ירושלים ותל-אביב/ תשכ"ז. עמודים 9-288:
פתיחה לקדיש אחר מטתם של הרוגי ארץ ישראל

מלך בשר ודם שיוצא למלחמה על אויביו מוציא חיילותיו להרוג וליהרג. ספק אוהב את חיילותיו ספק אינו אוהב את חיילותיו, ספק הם חשובים בעיניו ספק אינם חשובים בעיניו. ואפילו חשובים בעיניו חשובים הם כמתים, שכל היוצא למלחמה מלאך המוות כרוך בעקיבו ומתלווה לו להרגו. פגע בו חץ או סייף או חרב או שאר מיני כלי משחית ונהרג מעמידין אחר במקומו, ואין המלך מרגיש בחסרונו, שאומות העולם מרובים וגייסות שלהם מרובים. נהרג אחד

מהם יש לו למלך הרבה כנגדו.

אבל מלכנו מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא מלך חפץ בחיים אוהב שלום ורודף שלום ואוהב את ישראל עמו ובחר בנו מכל העמים, לא מפני שאנו מרובים חשק ה' בנו, כי אנו המעט מכל העמים, ומתוך אהבתו שאוהב אותנו ואנו מעטים, כל אחד ואחד מעמנו חשוב לפניו כלגיון שלם, לפי שאין לו הרבה להעמיד במקומונו {צ"ל במקומו?}. נפקד חס ושלום אחד מישראל באה פחת בלגיונותיו של המלך ובאה תשות כח כביכול במלכותו יתברך, שהרי מלכותו חסרה לגיון אחד מלגיונותיו ונתמעטה חס ושלום גדולתו יתברך.

לפיקך מתפללין אנו ואומרים על כל מת מישראל יתגדל ויתקדש שמיה רבא. יגדל כח השם ולא יביא תשות כח לפניו יתברך, ויתקדש בעולמות שברא כרצונו, ולא נפחד על עצמנו, אלא מהדר גאון קדושתו יתעלה. וימליך מלכותיה, שתתגלה ותראה מלכותו בשלימות ולא יתמעט ממנה חס ושלום. בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל במהרה ובזמן קרוב, שאם מלכותו גלויה בעולם שלום בעולם וברכה בעולם ושירה בעולם ותושבחות הרבה בעולם ונחמה גדולה בעולם וישראל קדושים אהובים בעולם וגדולתו גדלה והולכת ומתרבה ואינה מתמעטת לעולם.

אם כך אנו מתפללים ואומרים אחר כל אדם שמת, קל וחומר על אחינו ואחיותינו הנאהבים והנעימים בני ציון היקרים הרוגי ארץ ישראל שנשפך דמם על כבוד שמו יתברך ועל עמו ועל ארצו ועל נחלתו. ולא

זו בלבד, אלא כל הדור בארץ ישראל הוא מלגיונו של
 מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שהפקידו המלך
 שומר בפלטרין שלו. נהרג אחד מלגיון שלו אין לו
 כביכול אחרים להעמיד במקומו.

לפיכך אחינו כל בית ישראל, כל המתאבלים באבל
 הזה, נכוין את לבנו לאבינו שבשמים מלך ישראל
 וגואלו ונתפלל עלינו ועליו כביכול, יתגדל ויתקדש
 שמיה רבא בעלמא די ברא כרעותיה וימליך מלכותיה
 ויצמח פורקניה ויקרב משיחיה, וכן כל הפרשה כולה,
 ונזכה ונחיה ונראה עין בעין, עושה שלום במרומיו
 הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל אמן.

פרופ' לאור אינו דן בשאלה, שמא מצא עגנון את הרעיון שביסודה
 של "פתיחה" זאת באחד מאלפי הספרים שקרא ולמד. ואמנם הרעיון
 מופיע בשני ספרים חסידיים, בהבדלים מזעריים. סמנתי בקו – כאן
 ובגוף היצירה של עגנון – את המלים והבטויים הזהים, שיש בהם
 ראייה לקשר בין עגנון ומקורו. הנה המקורות:

1. ספר שמחת ישראל מכ"ק {מכבוד קדושתו} רבן של כל ישראל איש הא'
 {האלהים} בוצי"ק {בוצינא קדישא} מופת הדור אדומו"ר {אדונו מורנו
 ורבנו} כקש"ת {כבוד קדושת שלום תורתו} מו"ה {מורנו הרב} שמחה
 בונם זצלה"ה {זכר צדיק לברכה לחיי העולם הבא} מפרשיסחא....
 פיעטרוקוב... שנת בו יאיר אמת {תר"ע בגימטריא: 1910} לפ"ק {לפרט קטן:
 ללא האלפים}. ל"ט, עמוד 47:

מובא בספר שמן הטוב (מהגאון החסיד האבד"ק
 {אב בית דין של קהילת} פלונסק הנ"ל) (בדף ס"ו
 ע"ב {עמוד ב'}) וזה לשונו וכבר אמר הגה"ק {הגאון
 הקדוש} הרבי ר' בונם מפרשיסחא ז"ל בהא שאומרים
 קדיש יתגדל וכו' אחרי נפטר, להיות במלך בשר ודם
 אם נחסרו לו איזה אנשי חיל מקורפוס שלם אז

אין ניכר החסרון ורק באם נחסרו למאות ולאלפים
 אז לוקחים אנשי צבא חדשים למלא את הקורפוס
 ולהשלימו, לא כן במרום כ"כ {כל כך} ניכר מיתת
ישראל אחד, עד שאומרים יתגדל וכו', היינו שיחזור
 ויתגדל מלכותו ית"ש {יתברך שמו} כי נראה כחסר ח"ו
 {חס ושלום} כאמרם ז"ל חביבין ישראל וכו' עכ"ל {עד
 כאן לשונו}.

2. ספר שמן הטוב כולל לקוטי ח"ת {חדושי תורה} על פסוקי תנ"ך
 ומדרשים ואגדות הש"ס. אמרים נעימים. יקרים מפנינים... כ"ז {כל זה}
 לקטתי וערכתי וסדרתי בחמלת ד' עלי הצעיר אברהם שמחה בונם חיים
 בן לאאמו"ר {לאדוני אבי מורי ורבי} הרב הגאון הגדול החסיד המפורסם
 וכו' קש"ת מוהר"ר צבי יחזקאל שליט"א מיכלזאהן אב"ד פלונסק והגליל.
 בעהמח"ס {בעל המחבר ספר} דגן שמח וק' {וקונטרס} צפחת השמן הנדפס
 בסו"ס {בסוף הספר} הזה... פיעטרקוב... שנת תרס"ה לפ"ק {1905}. דף
 ס"ו עמוד ב' (132).

הספור כאן הוא בדיוק, מלה במלה, אותו הספור שהבאנו מספר
שמחת ישראל (המסתמך על הספור שכאן, שיצא לאור כחמש שנים
 לפניו). שני הבדלים קטנים: במקום "אחרי נפטר" ב"שמחת ישראל"
 יש כאן "אחר נפטר"; ובמקום "נראה כחסר" שם יש כאן "נראה
 כחסור".

אין ספק שעגנון קרא לפחות את ספר **שמן הטוב**. ר' שוב בספרו של דן
 לאור, עמוד 79 (על **והיה העקוב למישור**): "סיפור המעשה המרתק
 לא היה המצאה של עגנון: פרשה זו של "היורד" על כל נפתוליה היא
 סיפור חסידי, שהיה נפוץ בגירסאות רבות בידיש ובעברית. סביר
 אפוא להניח כי עגנון – שהיה בקי ורגיל בספרות החסידית – הכיר
 אותו מתוך עיון באחד הקבצים: בין אם היה זה קונטרסו היידי
 של מ' דיק **דער יורד** (היורד), שיצא לאור בוורשה בשנת 1855, או
 אולי אחד הליקוטים של סיפורים חסידיים בעברית דוגמת **מעשה**
הקדושים שהופיע בלמברג ב-1895, או **שמן הטוב**, שיצא לאור

האם הכיר עגנון גם את הספור המקורי כפי שהופיע בספר **שמחת ישראל?** גם ללא ראיות לדבר, קשה להניח שעגנון לא קרא ספר זה. הספר הוא אחד ממקורותינו העיקריים והראשוניים לחייו ורעיונותיו של רבי שמחה בונם מפשיסחא, אחד מגדולי האדמו"רים החסידיים של פולין בסוף המאה השמונה-עשרה ותחלת המאה התשע-עשרה. ולא זו בלבד שרעיון זה מופיע בשני הספרים החסידיים המקוריים שהבאתי לעיל: הוא מסופר גם באוסף ספורי החסידים שלקט מרדכי מרטין בובר, הנקרא בשמו העברי **אור הגנוז**. מקורו של ספר זה הוא בספר גרמני בשם **Das verborgene Licht**, שבובר פרסם בפרנקפורט בשנת 1924, שנת מגוריו האחרונה של עגנון בגרמניה. הספר העברי, **אור הגנוז**, יצא לאור בארץ ישראל בהוצאת שוקן (שהיתה הוצאת הספרים הקבועה של עגנון) בשנת תש"ו/1946: כלומר, כשנה וחצי לפני פרסום ה"פתיחה". הנה הספור בגרסתו של בובר. (השתמשתי בהוצאה האחרונה של הספר, משנת תשס"ה/2005, שהיא הדפסה חוזרת של הטכסט המקורי בתוספת איורים. גם כאן הדגשתי כמה בטויים שמופיעים בגרסה המקורית של הספור מפי ר' שמחה בונם מפשיסחא):

מרטין בובר, אור הגנוז, סיפורי חסידים, מהדורה מאוירת, הוצאת שוקן/ירושלים ותל-אביב. תשס"ה - 2005. (הדפסה חוזרת של המהדורה הראשונה באותה הוצאה, תש"ו - 1946). עמוד 375 (ר' שמחה בונם מפשיסחא).

שאלו לו לרבי בונם: " מפני מה אומרים אחר כל נפטר

4 לאור אינו מביא כאן את מקורו למידע זה, אך ברור שהוא מסתמך על מחקרים שזהו השפעה זאת. ספר שמן הטוב כולל גם ספורי חסידים. ספור דומה לעלילת **והיה העקוב למישור** (חוץ מסופו: ר' דברי דן לאור בהמשך הקטע שהבאנו כאן) מופיע בספר **שמן הטוב**, סעיף נ"א, עמודים 82-83.

‘קדיש’ שבו מתפללים שתגדל מלכות שמים?⁵”

השיב: ”מלך בשר ודם העורך מלחמה, אין מרגישים באבידת החיילים אלא כשנספה מחנה שלם. לא כן הוא במרום. כאן ניכרת מיתתו של כל אחד מישראל כל-כך, עד שהצבאות של מטה צריכים לשקוד שתגדל שוב מלכות שמים.”

על הקשרים הממושכים בין עגנון ובובר ר’ שוב ספרו של דן לאור, **חיי עגנון**. במפתח האישים, עמוד 731, יש בערך “בובר, מרדכי מרטיין” למעלה מששים הפניות. קשה להניח שעגנון לא קרא את **אור הגנוז** כשיצא לאור בעברית – ובהוצאת שוקן. סביר להניח שהוא קרא גם את הנוסח הגרמני.

ב”רשימת המקורות” שבסוף הספר **אור הגנוז** (בעמוד 449 בהוצאה שלפני), בתחילת הפרק על ר’ שמחה בונם, כותב בובר: “הסיפורים שלא נרשמו כאן {כלומר: שלא מצוין מקורם ברשימה זאת} מקורם בספר “שמחת ישראל”. מקור הספור שעסקנו בו אינו מופיע כאן – בדיוק משום שמקורו הוא ספר **שמחת ישראל**, כפי שראינו.

כל מה שהבאתי כאן אינו ‘מוכיח מעל לכל ספק סביר’, בלשון המשפטנים, שעגנון לא המציא רעיון זה בעצמו וללא תלות בספור של ר’ שמחה בונם. אך נראה לי שרעיון מסוג זה, שאינו “בא מאליו”, אצל סופר שהיה בן בית במכמני הספרות העברית לדורותיה ובנו של תלמיד חכם שהיה חסיד בעצמו,⁶ סביר שלא עלה במוחם של ר’ שמחה בונם ושל עגנון ללא קשר ביניהם. נראה לי שהבטויים החוזרים שסמנתי בקו מחזקים את ההנחה שהדברים לא באו במקרה.

5 הסברו של בובר קולע למטרה: מה לבטויים כגון “יתגדל ויתקדש שמים רבא... וימליך מלכותיה” ולתפלה לזכר המת? ר’ הערה 1 לעיל.

6 ר’ ספרו של דן לאור, עמוד 14.

אין זאת יצירתו היחידה של עגנון שיסודה בספור חסידי, ורק החוקרים עמדו על מקורה. כבר ראינו שהמומחים לדבר זהו מקור חסידי לספור **והיה העקוב למישור**. עוד דוגמה בולטת לעין היא הרומן הראשון שפרסם עגנון, **הכנסת כלה**. אברהם הולץ עמד על כך שמקורה של עלילת רומן זה היא הספור החסידי על ר' יודיל נתנזון, הכלול בקובץ הספורים **נסים ונפלאות** שיצא לאור בפולין במאה התשע-עשרה⁷. יצירה אחרת שמקורה בספור חסידי היא **הנדח**. הספור המקורי, על ר' יעקב יוסף מפולנאה, מופיע בספר **שבחי הבעש"ט**. עגנון, כדרכו, מקבל מן הספור המקורי כמה מעובדות היסוד – רבם של חסידים שגורש מן העיר משום חסידותו; והקללה שנגזרה על מגרשיו⁸ בעקבות גרוש זה. כדרכו, עגנון מעבד את הספור המקורי והופך אותו ליצירת ספרות של ממש⁹.

איני יודע אם עמדו על כך שבאותו ספור חסידי השתמש, ככל הנראה, גם מרדכי זאב פיירברג בשני העמודים הראשונים של לאן:

“הרב רבי משה, אבי נחמן המשוגע – כן ספרה לי

7 מובא בספרו של דן לאור, עמוד 135. פרטי מאמרו של הולץ בעמוד 665, הערה 29.

8 ספור בנוסח **שבחי הבעש"ט** שמביא לאור (ר' ההערה הבאה) הוא: “שמעתי כרוז שהכריזו ואמרו פלוני שונאך ייהרג ופלוני שונאך ימות בדרך וכל העיר ישרף באש”. גם אצל עגנון וגם אצל פיירברג, כפי שנראה מיד, הקללה היא בפירוש על צאצאו של מי שלא האמין ב”רבם של חסידים”: אצל עגנון, הקללה “כי ידח ממנו נדח” מתגשמת בנכדו של ר' אביגדור; ואצל פיירברג הקללה היא בפירוש על בנו של ר' משה. האם יש נוסח-ביניים כזה בספרות החסידית, מעבר לנוסח הכללי יותר שבשבחי הבעש"ט?

9 ר' שוב לאור, עמוד 134, והערה 24 בעמוד 665. בהערה 25 באותו עמוד מזכיר לאור את ספרו של גדליהו נגאל, **שמואל יוסף עגנון ומקורותיו החסידיים**, מכון קורצווייל, אוניברסיטת בר-אילן תשמ”ג, שהוא כנראה מקורו לספורים החסידיים בבסיסם של כמה מספורי עגנון.

אמי – היה גאון וקדוש בישראל, אבל הזקן הקדוש מטשרנוביל היה גדול ממנו – ורבי משה לא האמין בו. פעם אחת סר הקדוש אל עירנו, ורבי משה לא הלך גם לקבל את פניו; וישלח הקדוש לקרוא את הרב אליו, אך הרב לא אבה ללכת. ויהי ביום השבת, בהיותם שניהם בבית בתפלה ויפן הקדוש אל הרב ויאמר אליו: “משה, אינך מאמין בי? הנה לך אות: הן חפץ אתה בבן זכר. השנה תלד אשתך בן. נשמה אחת גדולה היתה ברקיע, נשמה גדולה וקדושה מאד, אך סמאל שבה אותה והנה היא בידו. הנה היא מרחפת שבעים שנה באויר. חשוב חשבתי כי אצילנה מידו, ולכן לא נתתיה לרדת מטה, אך עתה הנני רואה, כי בעוון הדור אי אפשר לי להציל אותה, הדור אינו מאמין בי ולכן תש כוחי. הנשמה הזאת תהי – בנך. הוא יהיה גדול בתורה ובחכמה, אך זה כחו לסמאל, להקליפה, והוא יוריד את שיבתך ביגון שאולה.

האדמו"ר החסידי כאן הוא ר' נחום מטשרנוביל ולא ר' יעקב יוסף מפולנאה, אך שניהם היו תלמידי הבעל-שם-טוב וממנהיגי הדור השני של החסידות. גם עגנון וגם פיירברג מעבדים את העלילה המקורית איש לטעמו. עבודם של ספורים מסורתיים ליצירות ספרות חדשות אינו דבר נדיר בספרות העברית של מזרח אירופה. די לנו אם נזכיר כאן את קובץ הספורים של עגנון עצמו, **פולין**, המבוסס בחלקו הגדול על ספורי עם יהודיים מן הדורות הראשונים של יהדות פולין, וכמה וכמה מספורי החסידים של י. ל. פרץ. ביצירה שמאמר זה דן בה יש לנו עבוד ופתוח ספרותי לא של ספור מסורתי אלא של רעיון שהביע אחד מגדולי החסידות. בובר, שספרו **אור הגנוז** מוגש לקורא כאוסף של ספורים מן הספרות החסידית, מצין בסוף הספר את מקורותיו. עגנון, כסופר יוצר, אינו חייב לעשות זאת.